

УДК 031:908(477)

Аркадій Жуковський

Почесний Голова НТШ у Європі, іноземний член НАН України

«Енциклопедія українознавства»

I. Перші енциклопедичні видання про Україну.

Від самого початку систематичних українознавчих студій виникла ідея створити загальний довідник про Україну, який згодом буде названо енциклопедією, – науково-довідкове видання, яке містить найістотнішу інформацію з усіх або окремих галузей знань, у нашому випадку – синтез знань про Україну. Енциклопедія відображає рівень науки і культури своєї епохи, тому її слід періодично перевидавати, узгоджувати з новими даними, подіями, дослідженнями. Своєю енциклопедією укладачі намагалися дати правдиву інформацію про Україну, бо часто через незнання, чи навіть навмисне, змішували українців з сусідами, перекручували, або замовчували минуле українського народу. Перші енциклопедичні українознавчі довідки з'явилися у російськомовних енциклопедіях: Брокгауза і Ефрона (1890 – 1907), де авторами статей були І. Франко, М. Сумцов, М. Василенко, Д. Баглій, А. Кримський, П. Житецький та ін., та в «Енциклопедическом словаре» Граната (1910 – 1948).

Енциклопедичні українознавчі розвідки знаходимо у двотомному збірнику «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що вийшов з ініціативи М. Грушевського у 1914 – 1916 рр. у Петербурзі.

Першою енциклопедією українською мовою була «Українська загальна енциклопедія», що з'явилася у 1930 – 1935 рр. у трьох томах за редакцією Івана Раковського. Серед членів редакції були Володимир Дорошенко, Михайло Рудницький, Василь Сімович (був також редактором відділу «Україна», що охоплював більшість третього тому).

Рівночасно з появою «Української загальної енциклопедії», Микола Скрипник виступив з проектом великої «Української радянської енциклопедії», роботу над якою розпочато у Харкові у 1930-х рр., але після самогубства М. Скрипника у 1933 року і репресій, що їх зазнали українські вчені, у листопаді 1934 року редакцію ліквідовано, а зібраний матеріал знищено.

II. «Енциклопедія українознавства» – загальнопредметна частина (ЕУ1).

Після закінчення Другої світової війни у Західній Європі, переважно в Баварії, перебувала більшість дійсних членів і членів управи довоєнного львівського

Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ), які у червні 1947 року на загальних зборах у Мюнхені відновили діяльність НТШ. Тоді ж розпочали роботу три традиційні секції, деякі комісії, було створено нові комісії й інститути, зокрема й Інститут енциклопедії українознавства. Творці відновленого НТШ від самого початку звернули увагу на ті ділянки науки, які мали служити потребам української спільноти, підготувати солідну документацію про Україну. Один із творців відновленого НТШ писав: «У сьогоднішніх трагічних для нашої нації часах український вчений повинен в першу чергу займатися не цими проблемами, які йому особисто любі і милі, а цими, які сьогодні зв'язані з потребами нації. Серед соток проблем повинен український вчений присвятити свій труд в першу чергу цим, на розв'язку яких жеде нація й сучасне життя» [1].

У повоєнні часи відчувався брак синтетичних праць з різних ділянок знань про Україну, підручників з українознавства. І так виринула ідея заснувати Інститут енциклопедії українознавства і розпочати видання «Енциклопедії українознавства» (далі – ЕУ), для якої було визначено такі завдання:

1) це мав бути підставовий довідник українознавства для двомільйонної маси українців та осіб українського походження, які живуть у різних країнах світу поза межами СРСР та його сателітів;

2) це мало бути джерело знань про Україну й український народ для чужинців, зокрема, цю роль мали виконувати іншомовні видання «Енциклопедії українознавства»;

3) і, можливо, найважливіше, «Енциклопедія українознавства» мала бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де часто промовчувалося або фальшувалося те, що становить суть українства [2].

Дотримуючись об'єктивності й наукових метод у трактуванні найрізноманітніших ділянок українознавства, водночас редакція й автори цієї важливої праці заступали український погляд на своє минуле, суспільні процеси, культуру тощо. Таке наставлення стосується антиукраїнських поглядів частини чужинецьких істориків. Якщо йдеться про ідейний напрям, покладений в основу «Енциклопедії українознавства», Головна редакція так формулює своє кредо: «Енциклопедія Українознавства спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду й нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких традиціях, і тому має саме науковий, об'єктивно цінний характер, подаючи найважливіші відомості з різних ділянок українознавства» [3].

«Енциклопедія українознавства» охоплює тільки українознавчий матеріал, на відміну від таких видань, як «Українська загальна енциклопедія» і «Українська радянська енциклопедія», які є загальними енциклопедіями. «Енциклопедія українознавства» складається з двох частин: загально-предметної – своєрідного підручника з українознавства (ЕУ1) і словникової (ЕУ2).

Працю над ЕУ1 розпочато навесні 1948 року у Мюнхені, і тривала вона до червня 1952 року, коли закінчено редагування трьох томів. Зміни, які сталися у 1940-х рр. (виїзд членів НТШ з Німеччини, фінансові труднощі, брак відповідного приміщення), змусили провід НТШ перенести свій осередок у більш сприятливе місце. Заходами єпископа Івана Бучка було закуплено будинок у Сарселі неподалік від Парижа, куди влітку 1952 року і переїхав центр НТШ у Західній Європі.

До співпраці над Енциклопедією було залучено багатьох українських вчених і фахівців окремих галузей, число авторів статей перевищувало 120 осіб.

Головну редакцію очолювали Володимир Кубійович і Зенон Кузеля. Ініціатором, укладачем програми, організатором редакційної колегії, бюро та колективу авторів був В. Кубійович, який разом з управою НТШ дбав про фінансову базу Енциклопедії.

Перша частина «Енциклопедії українознавства» у трьох томах налічує 1230 сторінок, серед яких 1197 займає основний текст та 33 сторінки – різні додатки. Матеріал довідника поділений на 20 розділів і присвячений окремим галузям українознавства. Подаємо назви розділів і, відповідно, кількість сторінок:

1. Загальна частина – 23	11. Просторове мистецтво – 40
2. Фізична географія – 94	12. Театр, музика, танок – 46
3. Людність – 59	13. Кіно, фото, радіо – 10
4. Етнографія – 136	14. Наука, освіта, виховання – 67
5. Мова – 47	15. Видавництво, преса – 38
6. Археографія, історія – 221	16. Бібліотеки, архіви, музеї – 21
7. Церква – 30	17. Народне господарство – 103
8. Право – 67	18. Суспільство – 23
9. Культура – 23	19. Народне здоров'я, фізична культура – 20
10. Література – 64	20. Військо – 30

Спочатку був передбачений і 21 розділ, присвячений еміграції, але його перенесено до другої словникової частини. До ЕУ2 перенесено також розділи «Техніка», «Геральдика», «Нумізмати́ка», «Філателія», «Місцеве господарство».

Робота над Енциклопедією ускладнювалася тим, що у повоєнний час бракувало найконечніших довідників, документів; не було доступу до потрібних архівів та джерел, до користування спеціалізованими бібліотеками, майже цілковита відсутність інформації про новини в Україні, бракувало статистичних даних про кількість і склад населення, про народне господарство та культуру. Тому відомості, наведені в ЕУ1, дещо застаріли і потребують оновлення та доповнення, що частково було зроблено в англomовному виданні Енциклопедії. Працювати над першою частиною Енциклопедії було не надто складно, більшу відповідальність покладено на редакторів відділів, а готові матеріали авторів, добрих спеціалістів, не потребували великих змін. Більшість співробітників перебували у невіддале-

них скупченнях Баварії, тому три томи – 1230 сторінок сконденсованого енциклопедичного матеріалу – вдалося підготувати за відносно короткий час.

III. «Енциклопедія українознавства» – словникова частина (ЕУ2).

Від самого початку праці над загально-предметною Енциклопедією передбачалося підготувати її другу частину – словникову, над якою почали активно працювати одразу після закінчення першої частини, тобто в середині 1952 року Друга частина ЕУ у формі енциклопедичного словника доповнює і поглиблює зміст першої частини. До неї увійшли численні замітки, статті, присвячені українським діячам – відомим постатям в історії, громадсько-політичному, науковому, літературному, мистецькому, церковному житті, а також українським містам та значнішим населеним пунктам, навчальним і спеціалізованим закладам, театрам, пам'ятникам культури, пресі. Якщо у першій частині Енциклопедії українознавчі матеріали подано до всієї території України, то при укладанні другої частини застосовано регіональний підхід: наведено географічні, історичні, етнографічні, культурні, економічні відомості про окремі історичні, природно-географічні краї (Буковина, Волинь, Галичина, Гуцульщина, Закарпаття, Полісся, Полтавщина, Чернігівщина). З огляду на те, що Енциклопедія з'явилася на еміграції, подано докладну інформацію про українську еміграцію, про українську діаспору та про зв'язки різних народів і країн з Україною.

Словникова або гаслова частина ЕУ вийшла у 10 томах, що охоплюють 4014 сторінок. Праця над нею тривала 37 років – від 1952 року до 1989 року. Появу Енциклопедії вважають найбільшим досягненням української еміграції після Другої світової війни. Ініціатором і головним редактором словникової частини ЕУ2 був В. Кубійович, який zorganizувач багатьох співробітників, науковців різних дільниць українознавства, фахівців з найрізноманітніших галузей знань. Коло співробітників ЕУ2 охоплювало найкращі наукові сили української діаспори, розсіяної по віддалених країнах, але об'єднаних спільною метою і конкретною роботою з сарсельським редакційним осередком. Вони створили своєрідний українознавчий інститут, який діяв без статутів і офіційних зборів, на засадах конкретної праці.

Іноді порушувалося питання про те, чи є ЕУ науковою працею, і хоча ніхто зі співробітників Енциклопедії на це не претендував, проте при написанні статей для ЕУ часто доводилося працювати майже на незораному полі, написання багатьох гасел було складнішим, а продукт ціннішим від багатьох наукових досліджень. Часто редакція ЕУ наражалася на критику з боку тих, хто волів ідеалізувати в патріотичному сенсі українську дійсність, але відповідальні за долю книги про Україну на такі концесії не могли йти, бо це знизило б науково-об'єктивний рівень твору. Більшість українців поділяли і боронили позиції, відстоювані редакцією ЕУ.

Слід назвати тих осіб, хто зробив вагомий внесок для ЕУ2, без кого Енциклопедія не стала б поважним довідником у ділянці українознавства. До редакційної колегії у різний час входили: Микола Глобенко-Оглоблин, Всеволод Голубничий,

Євген Головінський, Аркадій Жуковський, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Василь Маркусь, Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Матвій Стахів, Атанас Фіголь, Микола Чубатий, Юрій Шевельов, Софія Янів. З 14 редакторів, що у різний час були членами редакційної колегії, нині в живих залишилося лише троє. В опрацюванні матеріалів до окремих розділів брали участь:

1. Археологія: Н. Кордиш-Головко, М. Міллер, Я. Пастернак;
2. Біологія: Е. Жарських, І. Розгін;
3. Географія: І. Вакуленко, Д. Дражевська, Е. Жарський, Г. Колодій, В. Кубійович, Г. Махів, Ю. Полянський, І. Стебельський, І. Тесля;
4. Етнографія, фольклор: Л. Бурачинська, Б. Кравців, З. Кузеля, П. Одарченко, Я. Пастернак, В. Січинський;
5. Історія: І. Боршак, Б. Будурович, Л. Винар, І. Витанович, П. Грицак, М. Ждан, А. Жуковський, І. Каменецький, Р. Климкевич, В. Косик, Б. Кравців, Б. Крупницький, В. Кубійович, І. Лисяк-Рудницький, В. Маркусь, Т. Мацьків, М. Міллер, І. Мірчук, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, В. Омельченко, Я. Пеленський, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, Л. Соневицький, М. Стахів, В. Шугаєвський, О. Шульгин, В. Янів;
6. Історія війська: О. Горбач, М. Курах, В. С. Петров, С. Ріпецький, З. Стефанів, М. Стечишин, Л. Шанковський, М. Штендера;
7. Країни, оселі: О. Борушенко, М. Горникевич, Д. Горняткевич, М. Добрянський, А. Жуковський, В. Іванис, Г. Колодій, О. Краснянський-Зілінський, В. Кубійович, В. Маркусь, І. Мірчук, В. Нота, Т. Олексіюк, Г. Прокопчук, І. Світ, А. Фіголь;
8. Культура: Б. Кравців, В. Павловський, А. Штефан, С. Янів;
9. Літературознавство: М. Антохій, Ю. Бойко, М. Глобенко, С. Гординський, В. Державин, І. Качуровський, І. Коровицький, І. Кошелівець, Б. Кравців, Ю. Лавріненко, Ю. Луцький, П. Одарченко, П. Петренко, В. Радзикевич, Д. Чижевський;
10. Медичні науки: Т. Лапичак, Р. Осінчук, В. Плющ, Н. Шульц;
11. Мистецтво: Я. Гніздовський, С. Гординський, В. Січинський, С. Янів;
12. Мовознавство: О. Горбач, В. Свобода, В. Стецюк, Б. Струмінський, Ю. Шевельов;
13. Музика: В. Витвицький, З. Лисько, А. Рудницький, Р. Савицький;
14. Народне господарство: О. Архімович, М. Боровський, І. Вакуленко, Б. Винар, І. Витанович, В. Голубничий, Є. Гловінська, А. Качор, І. Коропецький, В. Кубійович, М. Лебідь, Г. Махів, А. Поплюйко, С. Процюк;
15. Наука: І. Бакало, О. Біланюк, І. Витанович, Б. Кравців, В. Кубійович, О. Пріцак, Т. Рябокінь, Б. Струмінський, С. Трофименко, К. Туркало, А. Фіголь;
16. Освіта: І. Бакало, М. Глобенко, А. Маркусь, П. Поліщук, С. Сірополко, Б. Струмінський;
17. Політичні науки: В. Бандера, А. Білінський, І. Витанович, Б. Галайчук, В. Голубничий, М. Добрянський, О. Зінкевич, Б. Левицький, І. Лисяк-Рудницький,

І. Майстренко, В. Маркусь, В. Мудрий, С. Олійник, К. Паньківський, М. Прокоп, С. Ріпецький, о. І. Сохоцький, Ю. Старосольський, Б. Цюцюра, В. Янів;

18. Право: А. Білинський, К. Кононенко, В. Маркусь, Я. Падох, Ю. Старосольський, М. Стахів, Ю. Фединський, Б. Цюцюра, М. Чубатий, О. Юрченко, А. Яковлів;

19. Преса: Л. Бурачинська, Б. Гошовський, В. Дорошенко, А. Жук, О. Залізняка, І. Кедрин-Рудницький, В. Павловський, Р. Шпорлюк, С. Янів;

20. Рослинний і тваринний світ: о. О. Архімович, М. Боровський, Е. Жарський, В. Кубійович, Б. Лучаковський, Н. Осадча-Яната, І. Розгін;

21. Соціологія: І. Витанович, Ф. Гаєнко, В. Голубничий, І. Лисяк-Рудницький, В. Маркусь, О. Симиренко, М. Стахів, М. Шлемкевич, А. Яковлів;

22. Спорт: Е. Жарський, О. Зінкевич;

23. Театр: В. Гаєвський, Й. Гірняк, М. Пастернакова, В. Ревуцький;

24. Техніка: А. Жуковський, С. Процюк;

25. Філософія: Є. Лащик, В. Маркусь, І. Мірчук, Д. Чижевський, В. Янів;

26. Церква: В. Боровський, Б. Боцюрків, о. М. Ваврик, о. А. Г. Великий, І. Влаговський, о. І. Гриньох, А. Жуковський, П. Ісаїв, Б. Казимира, І. Коровицький, о. В. Лаба, В. Ленчик, В. Маркусь, о. І. Назарко, о. І. Патрило, о. А. Пекар, М. Чубатий;

27. Картографія: А. Жуковський, Г. Колодій.

Великою втратою для авторського колективу «Енциклопедії українознавства» стала смерть її головного редактора, ініціатора і керівника В. Кубійовича, що настала 2 листопада 1985 року. Хоча хвороба тривала довгі роки, головний редактор працював над Енциклопедією до останніх днів свого життя. Йому вдалося закінчити редакцію 47-го зошита (до статті «Чорне море»), а деякі матеріали з ділянок, які йому безпосередньо підлягали, написати, інші переглянути чи відредагувати.

Нова редакція на чолі з А. Жуковським за відносно короткий час (1986–88) закінчила підготовку останніх трьох зошитів – 48, 49, 50 (частина літери «Ч» та літери «Ш», «Щ», «Ю», «Я») і видрукувала 10 том ЕУ2, чим завершила велику працю вчених української діаспори з видання «Енциклопедії українознавства».

У процесі роботи над ЕУ2 доводилося розширювати первісно накреслений плян. Праця над словниковою частиною «Енциклопедії українознавства» почалася 1952 року, після завершення тритомової монографічної частини, коли бракувало найконечніших довідників, а до джерел та архівів не було доступу. Згодом із збільшенням кількості доступних джерел, особливо починаючи з літери «Л», було доцільно дещо доповнити наведені дані, подавати при головніших статтях потрібну бібліографію.

У «Передньому слові» до 1-го тому Головна редакція у серпні 1955 року зауважила, що «словникова частина Енциклопедії Українознавства містить на 1600

сторінках близько до 20 тисяч гасел, себто різного об'єму заміток і статей», але насправді ЕУ2 розширено до 4000 сторінок з 18217 гаслами. Для ознайомлення подаємо число гасел відповідно до літер та посилань:

Літера	Число гасел	Число посилань	Літера	Число гасел	Число посилань
А	488	45	Н	607	41
Б	1223	69	О	540	50
В	915	93	П	1553	90
Г	930	74	Р	821	51
Ґ	119	12	С	1900	127
Д	736	71	Т	727	43
Е	92	15	У	526	43
Є	97	8	Ф	226	7
Ж	108	15	Х	315	8
З	585	59	Ц	119	8
І	293	22	Ч	375	16
Ї	6	0	Ш	504	5
Й	30	6	Щ	98	4
К	1820	164	Ю	123	7
Л	843	58	Я	376	19
М	1128	69	Разом	18223	1299

ІV. 11-ий том «Енциклопедії українознавства».

У «Післяслові» до десятитомника словникової частини «Енциклопедії українознавства», датованому 22 січня 1989 року, повідомлено про додатковий том, до якого мали увійти нові статті, виправлення до всіх 10 томів, доповнені біографічні дані. У цьому томі вміщено тільки ті гасла, які упродовж 37-річної праці над десятитомником були заявлені, але з різних причин не були написані, тобто гасла з позначкою *див. Доповнення* у назві з відповідним посиланням у тексті.

Праця над одинадцятим томом ускладнювалася різними причинами. Насамперед тим, що до цього тому увійшли найскладніші гасла, для яких свого часу не могли знайти авторів. Щоб вийти з цієї ситуації, потрібно було звернутися до фахівців в Україні. У спілкуванні з авторами з України нам допомагав Комітет з науки і культури (КНК) при Академії наук України для зв'язків з українцями за кордоном під проводом академіка Ярослава Яцківа та його секретаря Миколи Железняка.

З постановом української держави потрібно було узгодити цей факт в ЕУ2, змінити та доповнити дані про сучасну Україну. Редакція намагалася впровадити нові назви: Україна замість УРСР, АНУ – АН УРСР, Луганське – Ворошиловград, Маріупіль – Жданов. Однак перетворення УРСР в Україну ще не були завершені, у діаспорі про них було мало даних, до того ж неперевірених.

Одинадцятий том ЕУ2 складається з трьох частин. У ньому вміщено 178 нових гасел, з яких 40 є тільки посиланнями. З-поміж нових гасел важливим є «Історія України», де у стислій формі подано події на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Воно поділене на 10 розділів-періодів, характерних для буття українського народу. У третьому томі було посилання на ЕУ1 (с. 406–591) і додано синхроністично-хронологічну таблицю до 1954 року, яку доповнено у 9-му томі хронологією історичних подій за 1917–1989 рр. Однак багато передплатників ЕУ2 не мають ЕУ1, а саму історію доведено до 1940-х рр., а отже не охоплено останнє півстоліття. У нашому енциклопедичному нарисі історії 20-му століттю приділено особливу увагу, зокрема другій його половині.

До інших історичних гасел належать: «Гетьманський рух», «Погроми», «Світові війни», «Чернігівсько-Сіверська земля», з ділянки країв-осель: «Донецьке», «Єрусалим», «Надволжя», «Північна Слобожанщина», «Москва», «Німеччина»; з соціології: «Нація», «Родина», «Селянство», «Службовці», «Соціалізм»; з економіки: «Електроенергія», «Оренда», «Фінанси», «Хліборобство»; наскрізні гасла: «Українці», «Українознавство», «Українсько-російські культурні взаємини» і багато інших.

Друга частина одинадцятого тому це – «Виправлення» (errata) і «Доповнення». У цій частині подано перелік виявлених у 10 томах Енциклопедії помилок, а також доповнено (там, де їх не було) дату і місце народження і смерті у біографіях осіб, виправлено і доповнено бібліографічні дані репресованих більшовицьким режимом осіб, про долю яких не було відомо до 1990 року, а тепер поступово знаходяться перевірені відомості.

Під редакцією А. Жуковського в опрацюванні цієї частини взяли участь І. Кошелівець, С. Янів, Н. Ясинчук, В. Коптілов. Було використано нові, уточнені дані з «Encyclopedia of Ukraine» (Vol. I–V, 1984–1993), з нових довідників, що з'явилися у сучасній Україні: «Українська літературна енциклопедія» (Т. 1–2, 1989–1990), «Географічна енциклопедія України» (Т. 1–2, 1989–1990), «З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій» (1991) та ін.

До одинадцятого тому, як і до шостого та десятого томів, додано список фундаторів «Енциклопедії українознавства» за абеткою, опрацьований Іваном Керестілем.

Усі фундації за 1954–1991 рр., зібрані українцями в діаспорі на словникову частину ЕУ, – це найкраще свідчення високої оцінки цієї праці з боку української громади. Організатором фондів на так звану «Акцію С» (Сарсель) був довголітній

фінансовий референт і член Управи НТШ у Європі Атанас Фіголь.

Залучення до роботи наукових установ і поодиноких учених з України допомогло на належному рівні й у визначені терміни завершити тривалу працю над ЕУ.

Своєрідним доповненням та продовженням «Енциклопедії українознавства» стали англійська «Encyclopedia of Ukraine» та «Енциклопедія Сучасної України», але про них будуть окремі статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сьогодні й минуле, ч. 1. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1948. – С. 9.
2. Кубійович В. Мені 85. – Париж – Мюнхен, 1985. – С. 246.
3. Переднє слово // Енциклопедія Українознавства. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С. 5.
4. Кубійович В., Маркус В. Дві українські енциклопедії. – Нью-Йорк, 1961.
5. Кубійович В. Напередодні появи четвертого тому ЕУ1 // Вісті з Сарселю. 1965. Ч. 4.
6. Жуковський А. Діяльність Інституту Енциклопедії Українознавства при НТШ // Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. – Л., 1992.
7. Жуковський А. Діяльність Володимира Кубійовича на відтинку «Енциклопедії українознавства» (ЕУ) // Український історик. 1998. Ч. 91-92.
8. Жуковський А. Вклад Олександра Оглоблина в «Енциклопедію українознавства» // Український історик. 1995. Ч. 124-127.
9. Жуковський А. Володимир Кубійович – людина і енциклопедист // О. Шаблій. Володимир Кубійович. – Л. – Париж, 1996.